

Ламонова О.В.

кандидат мистецтвознавства, н. с. відділу образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

ДВІ «ЕНЕЇДИ»

Анотація. Стаття присвячена порівнянню ілюстративних циклів А. Базилевича та О. Данченка, створених майже одночасно (А. Базилевич – 1967-1968 рр., О. Данченко – 1968-1969 рр.) до класичного твору української літератури – поеми І. Котляревського «Енеїда». Головне місце в аналізі займає виявлення сюжетних та ідейних моментів, акцентованих кожним з митців, і спроба розкриття причин такого акцентування.

Ключові слова: А. Базилевич, О. Данченко, українська графіка 1960-х рр.

Аннотация. Ламонова О.В. Две «Энеиды». Статья посвящена сравнению иллюстративных циклов А. Базилевича и А. Данченка, созданных практически одновременно (А. Базилевич – 1967-1968 гг., А. Данченко – 1968-1969 гг.) к классическому произведению украинской литературы – бурлескной поэме И. Котляревского «Энеида». Особое внимание занимает выявление сюжетных и идейных моментов, акцентированных каждым из художников, и попытка раскрыть причины такого акцентирования.

Ключевые слова: А. Базилевич, А. Данченко, украинская графика 1960-х гг.

Annotation. Lamonova O.V. Two of «Eneida». A. Bazylevych and O. Danchenko are outstanding Ukrainian graphic artists withing 1950-1970s. Book illustrations of this artists to poem «Eneida» by I. Kotlyarevskiy are being analyzed.

Key words: A. Bazylevych, O. Danchenko, Ukrainian graphics 1960s.

Постановка проблеми. Одним з найбільш цікавих і плідних, а в чомусь навіть парадоксальним аспектом дослідження української графіки 1960-х рр. є порівняння окремих творів чи цілих циклів, створених різними (але такими, що належали до однієї генерації і до того ж знаходилися у постійному творчому і особистому контакті!) митцями на максимально близькому або навіть абсолютно однаковому матеріалі. Йдеться перш за все про ілюстрування одного й того ж самого літературного твору – адже розквіт української графіки 1960-х рр. був розквітом перш за все графіки книжкової. Виразним прикладом такого своєрідного «змагання» є ілюстрації до «Декамерону» Дж. Бокаччо, створені Г. Малаковим і О. Данченком¹. Але ще характернішим є порівняння двох великих ілюстративних циклів, створених Анатолієм Базилевичем і Олександром Данченком до класичного твору української літератури – поеми І. Котляревського «Енеїда».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ілюстрації А. Базилевича до «Енеїди» детально розглядаються перш за все в монографії М. Криволапова, яка й досі залишається однією з фундаментальних праць про художника². Крім того, циклу присвячена велика кількість публікацій у популярних періодичних виданнях, текст яких є іноді лише коментарем до яскравих і виразних малюнків³. Ілюстрації О. Данченка детально аналізується у монографії Л. Попової про цього майстра⁴. Порівнянню двох циклів до «Енеїди» була присвячена невелика стаття В. Павлова (1970)⁵.

Аналіз цих робіт А. Базилевича та О. Данченка дається також у відповідному розділі 5 тому нової «Історії українського мистецтва»⁶.

Формування цілей статті. Проаналізувати та порівняти ілюстративні цикли до поеми І. Котляревського «Енеїда», створені А. Базилевичем і О. Данченком. Звернути особливу увагу на ідейні аспекти, акцентовані кожним з художників.

Результати досліджень. Цикл до «Енеїди», до якого Анатолій Базилевич неодноразово повертався і після 1968 р. (рік виходу ювілейного видання), можна вважати центральним у його творчості. Саме під час роботи над цими ілюстраціями відбулася остаточна відмова художника від «живописної» манери та його остаточне перетворення на одного з найяскравіших діячів нової генерації українських графіків.

«Енеїда» І. Котляревського відповідала особливостям обдарування А. Базилевича навіть більшою мірою, ніж його попередня велика робота

¹ Докладніше про це – у статті: Ламонова О. «Декамерон» Олександра Данченка // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Зб. наук. пр. — Харків: ХХІІІ, 1999. — № 2/3. — С. 97—101.

² Криволапов М. Анатолій Базилевич. — К.: Мистецтво, 1976.

³ Могилевський В. Чародій сміху // Київ.- 1986. — №6. — С. 149-151; Цвірко М. В колекцію, до Енея // Вечірній Київ.- 191.- 30 квітня; Шевелева С. Четыре цвета художника Базилевича // Киевские ведомости. — 2001.- 26 апреля. — та ін.

⁴ Попова Л. Олександр Данченко. — К.: Мистецтво, 1972.

⁵ Павлов В. Две «Энеиды» // Правда Украины. — 1970.- 23 января.

⁶ Ламонова О. Мистецтво другої половини 1950-х – 1980-х років. Книжкова графіка // Історія українського мистецтва / НАН України. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; гол. ред. Г. Скрипник., наук. ред. Т. Кара-Васильєва. — Т. 5.: Мистецтво ХХ століття. — К., 2007. — С. 556-577 (безпосередньо про «Енеїду» — С. 569-572).

1. Базилевич А. Ілюстрація до поеми
І. Котляревського «Енеїда». 1967 р.,
папір, туш, акварель.

2. Базилевич А. Ілюстрація до поеми
І. Котляревського «Енеїда». 1967 р.,
папір, туш, акварель.

3. Базилевич А. Ілюстрація до поеми
І. Котляревського «Енеїда». 1967 р.,
папір, туш, акварель.

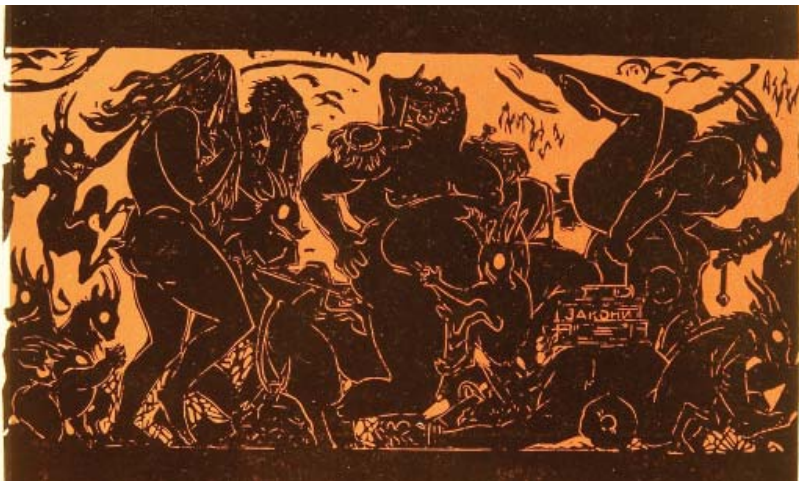

4. Базилевич А. Ілюстрація до поеми І.
Котляревського «Енеїда». 1967 р.,
папір, туш, акварель.

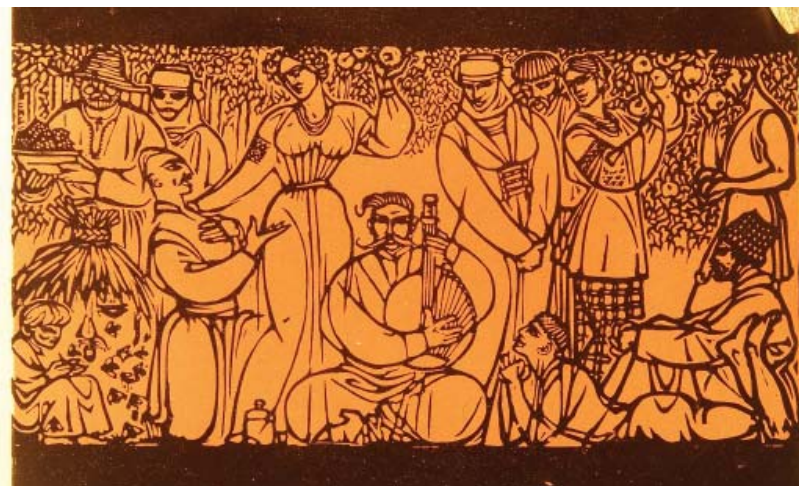

5. Данченко О. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда». 1968-1969 рр., папір теракотового коліру, лінорит.

6. Данченко О. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда». 1968-1969 рр., папір теракотового коліру, лінорит.

7. Данченко О. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда». 1968-1969 рр., папір теракотового коліру, лінорит.

8. Данченко О. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда». 1968-1969 рр., папір теракотового коліру, лінорит.

– «Пан Халявський». Роман Г. Квітки-Основ'яненка реалістичний, і надмірна гротесковість ілюстрацій була б тут недоречною. Бурлескна ж атмосфера поеми І. Котляревського, навпаки, цілком допускає найгротескніші образи та найфантастичніші ситуації. Світ «Енеїди» величезний — небо, де мешкають боги, Рай і Пекло, і, нарешті, земля людей. Верхній та нижній світи постійно вторгаються в розташований між ними життєвий простір і водночас самі існують за його законами. Стихія «Пана Халявського» — це дрібномастний побут (найкращі глави роману присвячені «старовині», дитинству та юності головного героя), а участь Трушка у війнах чи його славнозвісний візит до Петербурга — скоріш виняток. Певною мірою «Пан Халявський» — книга камерна. Герої ж «Енеїди», навпаки, з вражаючою легкістю борються та закохуються, вивчають латину та пиячать, спускаються в Пекло чи здіймаються в Рай — фантазії художника дається повна свобода. До того ж, усі ці неймовірні події відбуваються весело, темпераментно, оптимістично і коментуються соковитими українськими приказками. «Енеїду» недарма називають енциклопедією староукраїнського побуту: І. Котляревський ретельно й зацікавлено описує те, як його персонажі одягнені, а особливо — що вони їдять і п'ють. Усе це повинно було дуже імпонувати А. Базилевичу і відповідно знайти втілення в його малюнках.

Ілюстраціями до «Енеїди» український художник не лише остаточно закріпив свою репутацію «чародія сміху». Мабуть, жодна з попередніх робіт не розкривала з такою повнотою його хист оповідача. А от своє загально визнане, унікальне «відчуття типу» А. Базилевич використав тут досить несподівано. Образи Зевса, Дідони і особливо головного героя — Енея — можна вважати великим успіхом художника. Але в той же час він не втримався від спокуси відтворити в образах деяких — нехай епізодичних — героїв поеми своїх добрий знайомих⁷. До цього навряд чи можна поставитися інакше, ніж як до своєрідного «художнього жарту».

Головні риси ілюстративного циклу А. Базилевича до «Енеїди» — життєлюбність та оптимізм, що переливаються через край. Злодії, вороги Енея, виглядають всього лише смішними. І сам Еней, якого наділено всіма можливими чеснотами, — не позбавлений життя «позитивний герой», а моторний воїн та веселун, здатний і закохатися, і випити. Втім, Еней у перших піснях поеми І. Котляревського відрізняється від Енея в піснях останніх: по ходу дії він стає ніби дорослішим, в усякому разі — серйознішим і навіть суворішим. Еней, який накиває п'ятами з палаючої Трої, Еней — невірний коханець Дідони і Еней — героїчний, світосяйний переможець Турна та чоловік Левинії — різні іпостасі одного й того ж персонажа. Герой А. Базилевича, навпаки, наче не бажає дорослішати. Його молодецька енергія ніколи не звертається до потрібного річища, а її «корисне застосування» в останніх піснях виглядає скоріш як випадковість. Це стосується і всіх троянців, що супроводжують Енея, за винятком лише Низа та
⁷ «Впізнання», а ще більше — «бажання впізнати» себе в героях «Енеїди» мало для художника різноманітні наслідки. Найсерйозніші проблеми виникли у зв'язку з ілюстрацією «У Пеклі», де, до речі, А. Базилевич зобразив і самого себе.

Евріала. Сцена їхньої загибелі є чи не єдиною трагічною ілюстрацією А. Базилевича до «Енеїди», однак і тут він робить акцент на епічності того, що відбувається, та на мужності своїх персонажів. Сцени, яка б зображувала безпосередньо смерть відважних троянців, у А. Базилевича немає; з'являючись в останній раз, вони ніби переходять у вічність, залишаючись символом мужності та відданості. Це єдине, що може дозволити, припустити в гедоністичному світі своїх ілюстрацій А. Базилевич⁸.

Стилістично малюнки до «Енеїди» є безперечним продовженням ілюстративного циклу до «Пана Халявського». А. Базилевич знову звертається до малюнка пером, зіставляючи прозорі й легкі контурні зображення з великими кольоровими плямами. На відміну від ілюстрацій до «Пана Халявського», в яких, окрім чорного і білого (кольору паперу), присутній лише один колір (найчастіше червоний), малюнки до «Енеїди» мають багатішу палітру. Вона складається з трьох кольорів: червоного, жовтого і синього. Більшість ілюстрацій ілюміновані двома кольорами, деякі — одним (червоним) або трьома. Використання кольорів у новому ілюстративному циклі залишається суто графічним — це, по суті, «заливка», яскраві декоративні плями. Незважаючи на досить скромну палітру, ілюстрації до «Енеїди» виглядають надзвичайно яскраво.

Композиційне розмаїття «Енеїди» А. Базилевича вражає. Втім, талант оповідача художник неодноразово демонстрував і в попередніх циклах. Але саме в «Енеїді» не менш важливу, ніж «оповідальність», роль починає відігравати ритм. У численних (причому краших) ілюстраціях до поеми І. Котляревського співвідношення ліній та різнокольорових плям відчувається як цілком самостійна естетична категорія; сюжет ніби відходить на другий план — художник лише відштовхується від нього, обираючи для композиції тих чи інших персонажів. Сама композиція будується на зіставленні ліній, які перетинаються або римуються залежно від задуму художника, і плям — чорних,

⁸ Героям А. Базилевича взагалі притаманне небажання вмирати. Художник вперто відмовляється зображувати смерть. Для порівняння зазначимо, що Г. Якутович трактує смерть або романтично-піднесено (загибель Меланки в ілюстрації до «Свіччиного весілля» І. Кочерги), або по-архаїчному мудро — як невід'ємну частину «вічного кола буття» (в ілюстраціях до повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»). А. Данченко після безсмертних героїв «Козака Мамає» неодноразово зображував смерть в ілюстраціях до «Декамерона» Дж. Боккаччо та тієї ж «Енеїди» І. Котляревського. У нього вона овіяна особливою похмурою величчю, часто замінюється обрядами, що супроводжують її. У зображенні Г. Малакова смерть постає перш за все як величезна несправедливість. Безодня, що поглинає його прекрасних жінок та могутніх чоловіків, — абсурд, якого неможливо уникнути і з яким неможливо примиритися. Для героїв же А. Базилевича смерті не існує взагалі. У «Швейку» ніхто з персонажів не вмирає «згідно з авторським задумом»; в «Панові Халявському», згідно знову-таки з текстом Г. Квітки-Основ'яненка, всі трагічні події в сім'ї Халявських відходять на другий план і ніяк не відбуваються в ілюстраціях. Еней взагалі здається безсмертним, невразливим і завжди веселим. Можливо, саме з таким трактуванням цього образу пов'язане неодноразове повернення А. Базилевича до поеми І. Котляревського, ілюстрування всеночних танових епізодів.

білих та кольорових, силуети яких відрізняються надзвичайною навіть для А. Базилевича виразністю.

Будуючи свої ілюстрації до «Енеїди» за допомогою гнучких, точних ліній і яскравих декоративних плям, А. Базилевич цілком логічно відмовляється від відтворення глибини. Черговий раз він застосовує «умовний простір», який утворюється накладанням один на один кількох площинних шарів, на яких розташовані майже силуетні зображення персонажів або предметів. Об'ємність в малюнках до «Енеїди» є винятком. Зображуючи, наприклад, могутні м'язи Зевса, Нептуна або Вулкана, художник не відмовляється від неї цілком, але намагається передати її не стільки засобами штрихування (наслідок традиційного світлотіньового моделювання об'ємності), скільки знов-таки за допомогою виразної плями, силуету. В цілому ж малюнки А. Базилевича до «Енеїди» вирішені площинно і декоративно.

Ця робота художника мала великий успіх серед глядачів і читачів. Але іншого видатного українського графіка генерації шестидесятників – Олександра Данченка – не задовольняли ілюстрації до «Енеїди», виконані А. Базилевичем. Їхній веселий гедонізм здавався йому занадто легковажним для поеми, яка відкриває історію класичної української літератури. Бурлескна поема не сприймалася О. Данченком лише як гумористичний твір. Його «Енеїда» є перш за все епічною, іноді навіть трагічною. Його Еней – національний герой. Дідона страждає, як Дідона Вергілія. Пекло страшне, рай – світлий і гармонійний. Іноді О. Данченко здається навіть надмірно серйозним. Еней, що виносить з палаючої Трої свого старого батька Анхіза, процесія ридючих троянок в українському вбранні і поранених воїнів із сліпим бандуристом на чолі – урочисте й героїчне видовище, однак в поемі йде все-таки про «накивання п'ятами». Справа в тому, що для О. Данченка бурлескна поема І. Котляревського була своєрідним пам'ятником Україні, її героїчному козацькому минулому, її колоритному побуту та соковитому гумору.

Гравюри О. Данченка до «Енеїди» — це ілюстрації до епосу. Втім, неспішна урочистість добре поєднується в них з увагою до деталі — особливо такої, яка надає події кумедності. Сплощений, умовний простір утворюється ледь помітною смужкою «землі» під ногами персонажів і порожнім шаром «повітря» над нею. Герої поеми майже завжди рухаються паралельно площині аркуша, найчастіше — в один ряд (серед винятків — ілюстрація «Троянці везуть книги», композицію якої важко назвати вдалою). Навіть зображуючи натовпи чи військо, художник «не прориває» книжковусторінку, більше того — підкреслює її площину. Серед найважливіших особливостей ліноритів слід назвати їхню декоративність, особливу мелодійність, емоційну значущість ліній. Головна роль в ілюстраціях до «Енеїди» належить ритму.

О. Данченко майстерно і дуже різноманітно будує свої ілюстрації до «Енеїди», але повертається до їх «перевантаження». Лаконізм, навіть аскетизм «Декамерона» залишився позаду — зараз необхідною для художника знову стає детальна оповідь. Більшість подій розгортається за участю величезної і детально

охарактеризованої «масовки», з використанням великої кількості атрибутів та додаванням кумедних «деталей». Певною мірою ця особливість ілюстративного циклу продиктована стилем самого І. Котляревського, в поемі якого до динамічної оповіді про пригоди героїв постійно додаються довгі «переліки». Але не можна не згадати і більш ранні роботи самого О. Данченка, де за численними колоритними й цікавими «подробностями» іноді важко було розглядіти сутність твору, його ідею.

Розглядаючи цикл ілюстрацій до «Енеїди», не можна не згадати давньогрецький вазопис. Певні, досить конкретні асоціації викликає вже сама кольорова гама ліноритів О. Данченка — чорний на червоній підкладці (чорнофігурна кераміка)⁹. Ще одна особливість ілюстративного циклу до «Енеїди» полягає в тому, що він є, по суті, цілісним фризом, причому фризом, образно кажучи, замкненим у коло, яке ніби й насправді охоплює тулуб велетенської посудини. Відповідність «Енеїди» давньогрецькому вазопису виглядає цілком природною, хоча логічніше було б шукати точки зіткнення поеми Вергілія (нехай і «на малоросійську мову перекладеної») з давньоримським мистецтвом. Проте ілюстрації О. Данченка аж ніяк не є наслідуванням античних зразків. Негативне ставлення художника до стилізації залишалось незмінним. Лінорити до «Енеїди» — складна, але самодостатня система. Вона містить лише «натяки», що викликають у глядачів відповідні асоціації.

Загальний образ, обраний О. Данченком для «Енеїди», — урочиста процесія. Створений ним цикл ілюстрацій є цілісним фризом, до того ж фризом замкненим. Сцени, що змінюють одна одну відповідно до сюжету поеми, підпорядковані єдиному руху. Тому особливу, винятково важливу роль в ілюстраціях О. Данченка відіграє ритм, який створює те чи інше емоційне забарвлення сцени. Складність, однак, полягає в даному випадку не в тому, щоб «витримати» настрій на протязі всієї книги. Навпаки — незмінність ритму призвела б лише до одноманітності, неприпустимої для «Енеїди». Серед ілюстрацій до цього твору можна знайти такі полярні за настроєм сцени, як «Гуляння у Дідони» та «Смерть Паланта», але в загальній системі ілюстративного циклу вони не сприймаються як щось протилежне, оскільки художник поступово «перетворює» їх одна в одну, непомітно змінюючи емоційні відтінки.

«Енеїда» І. Котляревського, звичайно, не була для О. Данченка останньою із проілюстрованих ним книг. Але вона безумовно стала підсумком великого і важливого етапу його творчої біографії.

Висновки. Ілюструючи один і той самий твір – бурлескну поему І. Котляревського «Енеїда» – два видатні українські графіки-шестидесятники – А. Базилевич і О. Данченко – акцентували різні її аспекти. А. Базилевич захопився гедонізмом поеми, її соковитим гумором, життєрадісністю та енергійністю її героїв, колоритністю побутових деталей. О. Данченко трактував «Енеїду» як своєрідний епічний твір і пам'ятник славетному минулому. Але обидва ілюстративних цикли зайняли почесне місце в історії української графіки.

⁹ Протилежну (червоні постаті на чорному тлі) кольорову гаму О. Данченко використовує лише в одній ілюстрації — «У неклі».